

Кочокова А.А.

**ТАЛАС ШААРЫНА ЧЕКТЕШ ТОКОЙЛОРГО ЭКОЛОГИЯЛЫК
ФАКТОРЛОРДУН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

Кочокова А.А.

**ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ЛЕСА
ГРАНИЧАЩИЕ С ГОРОДОМ ТАЛАС**

А.А. Kochokova

**THE INFLUENCE OF ECOLOGICAL FACTORS IN FORESTS
BORDERING WITH THE CITY OF TALAS**

УДК: 504.75.05

Макалада Талас шаарына чектеш жаткан токойлорго экологиялык шарттардын тийгизген таасирлери боюнча изилдөөлөр киргизилген. Талас шаарынын жайылма токою Орто-Арык айылынан башталып, Кең-Арал айылынан бүтөт, жалпы узундугу 18.5 км ди ээлеп 37921 га ны түзөт. Талас токоюна таасир эткен шарттар төмөнкүлөр: абиотикалык – бул шартка аймактын рельефи, жарык, жылуулук, ным, жаан-чачын, шамал кирет; биотикалык – түрдүү бактериялык, вирустук илдеттер, курт-кумурскалардын, кемирүүчүлөрдүн жапырт көбөйүшү; антропогендик – адам баласынын токойго тийгизген терс таасирлери. Мисалы; мал жаюу, таштанды таштоо, өрт коопсуздугун сактабастан токойдо эс алуу ж.б. Токойду сактоо үчүн токойго жакын жашаган калкка түшүндүрүү иштерин жүргүзүү керек. Кандай аракеттер тартпачы бузгандык катары бааланышы жана кандай жаза берилери жөнүндө жергиликтүү калкка маалымат берүү керек экендиги баяндалган.

Негизги сөздөр: Талас, чектеш, токой, экологиялык фактор, таасир, чечим.

В статье рассмотрены исследования влияния экологических факторов окружающей среды в леса, граничащие с городом Талас. Пойменный лес расположен между с.Орто-Арык и с. Кең-Арал. Общая длина составляет 18.5 км, площадь занимает 37921 га. Экологические факторы влияющие на пойменный лес граничащий с г. Талас следующие: абиотические – рельеф местности, свет, тепло, влажность, осадки, ветры; биотические – вирусы бактерии и болезни, разные вредители; антропогенные – это негативные влияние человека на лес. Например; вырубка лесов, пожары, выпас скота, засорение мусором. А также приведены примеры мероприятий для улучшения состояния леса. Например как: объяснительно-разъяснительные работы с местным населением, посадка молодых саженцев из питомников и дальнейший их уход. Применение различных наказаний и штрафов при не соблюдении правил проведения и порядка.

Ключевые слова: Талас, граничащий, лес, экологические факторы, влияние, пути решения.

The influence of ecological factors of the environment in forests, bordering on the environment in forests, bordering on the city of Talas and ways of their solution. Floodplain forest is located between the village of Orto-Aryk and the village of Ken-Aral. The total length of the forest is 18.5 km, the area occupies 37921 hectares. Environmental factors affecting the floodplain forest bordering with the city of Talas are the following; abiotic – terrain, light, heat, humidity, precipitation, winds. Biotic – viruses, bacteria and diseases, pests. Anthropo-

genic – this is the negative influence of man on the forest. Egi deforestation fires, grazing, debris clogging. Planting of young seedlings from nurseries and their further care.

Key words: Talas, ecological, forest, environmental factors, influence, solutions.

Токой массивдери биосферанын маанилүү компоненттеринин бири болуп эсептелет. Ошондуктан глобалдык экологиялык, экономикалык жана социалдык мааниге ээ. Токойлор Жер планетасы үчүн чоң ролду ойнойт. Бизди кислород менен камсыз кылат, суунун режимин сактоого кошкон салымы чоң, тирүү организмдердин жашоочу жайы болуп эсептелет. Экологиялык факторлордун таасиринин негизинде зыянга учураган токой массивдерин өз учурунда кайра калыбына келтирбесе чоң көйгөйлүү кесепеттерге алып келет. Токойлорду көздүн карегиндей сактап, ага ар дайым аяр мамиле жасап, убак-убагы менен жаш көчөттөрдү отургузуу иштерин жүргүзүү абзел.

Менин изилдөөмдүн **максаты** – Талас шаарына чектеш токойлорго экологиялык факторлордун тийгизген таасирин аныктоо жана аларды чечүүнүн жолдорун изилдөө.

Талас токой чарбасы боюнча маалымат. Токой – татаал экологиялык процесстер менен адамзатка тартууланган жаратылыштын кайталангыс белектеринин бири. Ал жашоонун бардык формасын колдоо жана экономикалык өнүгүү үчүн зарыл болуп саналат. Азыркы убакта дүйнөлүк коомчулуктун алдында турган маанилүү маселелердин бири – Планетанын биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоо, ал токой экосистемасынын маанисин кайра баалоо процесстери менен коштолот. Токой адамзаттын индустриалдуу өнүгүшү үчүн ресурс булактары, товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр катары гана каралышын токтотту. Ал айлана-чөйрөнүн абалын жөнгө салуу климаттык терс өзгөрүүлөрдү болтурбоо боюнча глобалдуу процесстерде уникалдуулукка жана зор экологиялык мааниге ээ. Дарыялардагы сууларды жыл ичинде бир калыпта кармоо менен алардын сакталышын жөнгө салат.

Талас шаарынын жайылма токою Орто Арык айылынан башталып, Кең-Арал айылынан бүтөт. Тактап айтканда *жалпы узундугу 18,5 кмди түзөт (1-сүрөт).*

Талас токой чарбасында жалпы 782 га аянтка токой тилкелери, мөмө бактары отургузулган. Анын ичинен, 151 га жаш токой тилкелери токой каптаган аянтка өткөрүлдү, 15 га аянтта мөмө-бак, декоративдүү көчөттөрдү өстүрүү боюнча токой питомниктери уюштурулду. Азыркы учурда Талас токой чарбасынын токой питомниктерине – 450 миң даана 15 түрлүү дарак бадалдардын көчөттөрү өстүрүлүүдө.

Субанов Үсүркан атындагы Талас Токой чарбасынын мөмө-жемиш питомниги Кум-Арык айылында жайгашкан. Жалпы аянты 15 гектар жерди

ээлейт, анын 3 гектарга жакынын айдоо жерлери түзөт. Ал жерде алма багы (*malum*), алмурут багы жана кокон гиластын (*Credit Hylas*), шабдаалы (*Persici*), кара оруктун (*Plum*), алча (*Cerasus*) көчөттөрү отургузулган. Көчөттөр мөмө бере баштаганда аларды сатып, сатыктан түшкөн акчага тал теректердин көчөттөрүнүн түрлөрү сатылып алынат. Питомнике отургузулат дагы кийинчирээк токойго көчүрүлөт. Демек, Талас токой чарбасы кандайдыр бир деңгээлде өзүн өзү каржылай алат [2].

1-сүрөт. Талас шаарына чектеш жайгашкан токой массиви.

Талас токоюнун көп түрдүүлүгү боюнча маалымат. Азыркы учурда Талас Токой чарбасында дарак өсүмдүктөрүнөн; карагай (*Picea*), арча (*junipers*), эмен (*Quercus*), акация (*Acacia*), ак кайың (*Betula*). Бадал өсүмдүктөрүнөн; алма (*Malum*), чычырканак (*Hipporphae*), ит мурун (*Rosa*), карагат (*Rires*), долоно (*Crataegus*), жана ошондой эле тал-теректердин түрлөрү кездешет.

Түрдүү курамын аныктоо. Бүгүнкү күндө Талас Токой чарбасы 4 токойчулуктан турат. «Арал», «Кең-Кол», «Кара-Дөбө», «Талас» болуп бөлүнөт. Бул аймактарда токой баскан аянттардан тышкары питомниктерде Тянь-Шань карагайынын, Крым карагайынын, туюнын, кайыңдын, каштандын, кара жыгачтын, мажурум талдын, мырза теректин, эмендин, алманын жана башка дарактардын көчөттөрү өстүрүлөт. Питомникте өстүрүлгөн бул көчөттөр өз убагында токойго көчүрүлөт.

Көчөт өстүрүүдө, урук себүүдө эки мезгилге болуп карайт. Алар күзүндө себилүүчү жана жазында болуп бөлүнөт. М: арча, дуб, алма, акация, карагай, тал-теректердин уругу күзүндө себилет. Күзүндө себилгенинин себеби уругунун сырты катуу болот. Ал эми кабыгы жумшактар жазында себилет. Табигый өскөн да өсүмдүк, тал-теректер бар. Алар: ит мурун, долоно, карагат, чычырканак ж.б. Булардын дарылык касиети абдан чоң, медицинада дагы кеңири колдонулат. Ал эми чычырканакты токойдун пионери деп аташат, анткени майда өсүп келе жаткан жаш өсүмдүктөрдү өзүнүн тикенектери менен мал жандан коргойт.

Бүгүнкү күндөгү Талас токоюна экологиялык факторлордун тийгизген таасири. Республиканын баардык токойлору өзгөчө баалуулук катары КРнын токой кодексине ылайык – экологиялык, санитардык-гигиеналык, ден-соолукту чыңдоочу ж.б. коргоо функцияларын аткаруучу жаратылышты коргоочу объект болуп саналат. Ошого карабастан токойдун экологиясына, өсүп өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген учурлар бар. Мисалы: жансыз жаратылыштын келтирүүчү зыяны.

Абиотикалык таасирлер (жансыз жаратылыш келтирүүчү зыян).

Жансыз жаратылыштын факторлоруна аймактын рельефи, жарык, жылуулук, ным, жаан-чачын, кыртыштын эрозиясы, шамал кирет. Жогоруда аталган факторлор менен токойдун ортосунда кандай байланыш бар. Ага бирден-бир мисал кеч жазда болуучу жана эрте күздөгү үшүктөр кыйла кеңири тараган. Алар токойго көбүнчө питомниктердеги жаш өсүмдүктөргө, себилмелерге жана көчөттөргө, өсүмдүктөргө олуттуу зыян келтирет жана ошондой эле шамалдын токойдогу бак-дарактарга тийгизген терс таасирин айтсак жалбырак пластинкасынын сынышына, бороондуу шамалдар бак-дарактарды түбү менен жыгылууга дуушар кылат.

Токой өртү. Аба ырайы – токойдо өрттүн, чыгышына таасир этүүчү фактор. Аба-ырайынын элементтеринин ичинен токойдо өрт чыгуу коркунучуна кыйла олуттуу таасирди жаан-чачын, абанын температурасы жана анын нымдуулугу көрсөтөт. Себелеп жааган жамгырда топурак бетинин нымдалышына

жана токой өртүнүн пайда болуу коркунучун убактылуу токтотууга алып келет. Өрттүн таралуу шартына шамал жана булуттуулук да таасир көрсөтөт.

Токойдогу күйүүчү материалдар өрттүн чыгышында жана таралышында алардын касиетине жана ролуна жараша төмөнкүдөй негизги топторго бөлүнөт:

1. Чачырап өскөн мохтор жана эңилчектер.
2. Токой төшөмөсү жана чым көң.
3. Чөптөр жана бадалдар.
4. Жаны өсүп келе жаткандар жана жаш токойлор.
5. Бороон сындыргандар жана жыгылгандар.
6. Чириген дүмүрлөр жана кыюудан калгандар.

Токой ортторунун абсалюттук көпчүлүгү адамдардын күнөөсүнөн өтө сак мамиле жасабоосунан ал эми 10-12% гана чагылгандан болот.

Биотикалык таасирлер (жандуу жаратылыш келтирген зыян).

Бизди курчап турган жандуу жаратылыштын токойго он жана терс таасирлери бар. Айрым микроорганизмдердин жана курт-кумурскалардын жапырт көбөйүшү токой чарбасына олуттуу залал келтирет. Токойдо илдеттер чоң мааниге ээ. Илдеттер козу карын, бактериялык вирустук болот. Дарактардын зыян келтирүүчү илдеттеринин көбүн козу карындар пайда кылат. Токойго кемирүүчүлөр (*чычкандар, таллаа чычкандар*) чоң зыян келтирет. Бир эле кемирүүчү бир суткада көптөгөн токой уругун ал эми жаш өсүмдүктөрдүн тамырларын жана кабыгын кемирип коюшу толук мүмкүн.

Антропогендик таасирлер (адам баласынын токойго тийгизген терс таасири). Адамдын чарбалык иш-аракеттери жаратылышты өзгөртүп түзүүнүн күчтүү фактору. Адамдын иш-аракети көп учурда дарак өсүмдүктөрүнүн көптөгөн түрлөрүнүн санын азайтуу менен коштолот. Ушул уникалдуу экосистеманы бузуунун негизги себептери төмөнкүлөр:

- өз алдынча кыюу;
- малды башаламан жаюу;
- тоо капталдарынын эңкейиш бөлүктөрүн айдоо жана чабынды катары өздөштүрүү;
- токойго жакын жашаган калктын санынын өсүшү;

➤ жапайы өсүүчү мөмөлөрдү, жаңгактарды, козу карындарды, дары дармек жана техникалык сырьелорду өз алдынча жыйноо [2].

Токойдун экологиялык көйгөйлөрүн чечүүнүн жолдору:

- рационалдуу пайдалануу;
- кайра өндүрүү;
- коргоо;
- сактоо.

Рационалдуу пайдалануу (үнөмдүү пайдалануу) – минималдуу келген токой аянттарынан максималдуу сандагы токой азыктарын алуу дегендик. **Токой ресурстарын кайра өндүрүү** – бул токойдун азыктуулугун жогорулатуу, алардын сапатын жакшыртуу боюнча чаралар.

Көчөт өстүрүп өнүктүрүүнүн жолу:

- көчөт отургуза турган жерди аныктап, техниканын жардамы менен айдайбыз;
- айдоо жерди тегиздейбиз (планировка);
- жөөк салабыз;
- эки жөөктүн аралыгын 4 метрден ал эми ортолорун 3 метрден кылып чөнөкчөлөрдү казабыз. Андан кийин көчөттөрдү отургуза баштайбыз. Көчөттөрдү отургузуу өтө кылдаттыкты талап кылат. Күн өтө ысып кетсе, же көчөттөр бүчүр байлаган учурда отургузууга болбойт. Көчөттөр өсүп өнүгүүсү үчүн убак убагы менен суугарылып турат [2].

Токойду сактоо – бул токойдун илдеттери жана зыянкечтери менен күрөшүүгө багытталган иш-чаралардын системасы. Токойду коргоо үчүн токойго жакын жашаган калк менен иш жүргүзүү керек. Токойдун функциялары жөнүндө, кандай аракеттер тартипте бузгандык катарында бааланышы жана кандай жаза берилиши мүмкүн экендигин түшүндүрүү менен токойдогу жүрүм-туруму жөнүндө адамдарга маалымат берүү керек.

Ал эми өрттү алдын алууга багытталган негизги иш чаралардын бири айылдык жана шаардык калктын арасында түшүндүрүү иштерин кеңири жүргүзүү болуп эсептелет [1].

Адабияттар:

1. Мырзакматов Рыспек Токойду сактоо жана коргоо. Окуу куралы. - Бишкек, 2005-ж.
2. Субанов Усуркан атындагы талас токой чарбасынын архиви.

Рецензент: к.биол.н., доцент Ташибекова З.М.